

E. G. BROWNE'IN HATIRALARINDA DOĞU SEYAHATI
(Trabzon-Erzurum-Doğubeyazıt)

Dr. Hasan ÇİFTÇİ*

ÖZET

E. G. Browne (1862-1926), Doğu dilleri, edebiyatları ve kültürleri hakkında birçok eser ve makâle kaleme almış ünlü bir İngiliz şarkiyatçısıdır. Onun Doğuya ilgisi Osmanlı Türkçesi'yle başlar fakat daha çok Fars edebiyat ve kültürü üzerinde yoğunlaşır. Araştırmalarda bulunmak ve edebiyat çevreleriyle görüşmek üzere 1887'de İran'a gitmek ister. Bu nedenle ilkin gemiyle Trabzon'a gelir (4 Ekim 1887). Birkaç gün orada kaldıktan sonra at sırtında sekiz günlük bir yolculuğun ardından Erzurum'a geçer (14 Ekim 1887). İki gün sonra (17 Ekim) Erzurum'dan ayrılır ve 24 Ekim 1887'de İran topraklarına girer. O sırada *A Year amongst the Persians (İran'da Bir Yıl)* adlı seyahatnâmesini yazar. Ancak bu seyahatnâmenin bir bölümü Türkiye ve özellikle Trabzon, Erzurum ve Doğubeyazıt ile ilgili seyahatte tuttuğu notlardan oluşur. Bu yazı da Browne'in kaydettiği Türkiye hakkındaki söz konusu notlarla ilgilidir. Bununla birlikte ilk başta, onun, XIX. yüzyıl sonlarında bazı Avrupa ülkelerinin Türkçe, Farsça ve Arapça ile ilgili politikaları hakkındaki gözlemleri ve-rilmeye çalışılacaktır.

ABSTRACT

Edward Granville Browne (1862-1926) is the famous British orientalist who published many books and articles on the East languages and they literatures and cultures. His interest in "Oriental" studies began, with Turkish, but he deliberated on Persian and their's literature and culture. To study on Persian literature and to see Persian scientists and peoples, he wants to go to Persia at 1887. The while, he firstly come by ship to Trebizonde on 4th October 1887. After a few days he come to Erzeroum (on 14th October) from Trebizonde by hourses at seven day. After two day (on 17th October) he leave Erzeroum to İran on 24th October. At the time (1887) he wrote his travels notes at a book who titled *A Year amongst the Persians*. But a part of that travel book contains his notes about Turkey especially his travel from Trebizonde to Erzeroum and East Bayazid. In this

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri Bölümü Öğretim Üyesi.

article, it will be investigated that his travels's notes. However at first it will be summarized the politicals of some European countries with Turksh, Persian and Arabic languages at the end of 19th century from Browne's notes.

II.1. Trabzon'dan Erzurum'a

Browne Trabzon-Erzurum ve Doğubeyazıt Seyahati hakkındaki gözlemlerini 1887-88 yıllarında yazmış olduğu *A Year among The Persians* (Farsça çevrisi *Yek Sâl der Miyân-i Îrâniyân*)¹ adlı eserinin mukaddimesinde anlatmıştır.

Burada adı geçen eserinin mukaddimesinin tamamı değil, sadece konuyu ilgilendiren kısımlar verilmeye çalışılacaktır. Kendisi adı geçen kitabına giriş şeklinde yazdığı birinci bölüm (Chapter I Introductory)'de bu hususta şunları söyler:

Şimdi İran'a gitme zamanım geldi. Daha önce de işaret edildiği gibi, İran'a gitme fikri bende bir müddet önce oluşmuştu. Fakat tahsilimin devam etmesi ve yol ihtiyaçlarımın henüz temin edilmemiş olması, düşüncemi pratiğe geçirmemi engeliyordu. Diplomalarmı aldıktan sonra fakültede öğretim elemanlığım kesinleşince, hem benim için bir fırsat doğdu, hem de yolculuk ihtiyaçlarım temin edildi. Fakülte bana, İran'da bir yıl boyunca gezip araştırma yapma izni verdi. Çünkü Cambridge Üniversitesinin beni Fars dili hocası olarak seçmesi ihtimali olduğu için, İran'a gitmemi onayladılar. Böylece söz konusu yolculukta İran'da, hem yaygın olan hastalıkları araştırma, hem de bu ülkeyi yakından görerek Fars dili konusundaki eksikliklerimi giderme imkanını bulacaktım.

Tanıdıklardan ve dostlardan bazıları bana, yolculukta ihtiyaç duyulacak şeyler hakkında tavsiyelerde bulunurken, bazıları da İran'a giderken takip edeceğim yolları öneriyordu. Fakat daha önce Doğuya bir yolculuk yaparak Osmanlı topraklarına kadar gitmiş olma deneyiminden dolayı, İngiltere'den Fransa'nın ünlü limanı Marsilya'ya, buradan da gemi ile Osmanlı ülkesine ve oradan da karayoluyla İran'a gitmeyi kararlaştırdım.

Birlikte taşımam gereken eşyaların seçiminde dikkatli davrandım. Çünkü ne kırılacak türden eşyalar, ne de ihtiyaç fazlası eşyalar almayı düşündüm. Elbiseleri ve yolculuk gereçlerimi üç bavula yerleştirdim. Elbise dışında yolculuk eşyalarım,

¹ Browne'in, Türkçe'si *Farslar Arasında Bir Yıl*, anlamına gelen bu eseri, gemiyle geldiği Trabzon'dan karayolu ile Erzurum üzerinden gittiği İran'da kaldığı 1887-88 yılları arasında tuttuğu notlardan oluşur. Bu yazı ilkin, eserin Farsça'sından (*Yek Sâl der Miyân-i Îrâniyân*, Farsça'ya çev. Zebihullah-i Mansûrî, İntişârât-i Sagâ, Tahran 1375 hş., s. 43-67) Türkçe'ye aktarıldı ve bilahare, eserin orijinalinden de istifade edildi: (*A Year Amongst The Persians Impressions As To The Life, Character, & Thought Of The People Of Iran*, Cambridge University Press 1926, Reprinted 1927, pp. 1-21.).

küçük bir ilaç kutusu, cerrahî âletler, altılı bir tabanca, yüz adet mermi, birkaç cilt kitap, Rus vizesi ile Osmanlı vizesini taşıyan bir pasaport ve içinde iki yüz lira ile, bir miktar kağıt ve notların bulunduğu bir el çantasından ibaretti.

Son günlerde, tahsil döneminde dostum olup bu yolculuğa çıkmayı düşünen, bir üniversiteli arkadaşım da bana katıldı. Tahran'a kadar birlikte olmayı kararlaştırdık.

Bu yolculuk boyunca kendisini H Bey² olarak anacağım bu şahıs, gemi ile Batum'a, oradan da demiryolu ile Baku'ye ve daha sonra gemi ile Reşt'e³ gitmemiz halinde yolumuzun daha kolay ve daha kısa olabileceğini düşünüyordu. İlk başta ya Türkiye üzerinden İran'a, ya Trabzon-Erzurum yahut, Şam-Bağdat yolundan İran'a gitmemiz gerektiği aklıma geldi. Fakat ben Türkiye'yi görmeyi ve Türkiye'nin içinde seyahat yaparak İran'a gitmek istediğim için, arkadaşımı caydırarak benim planıma uymasını sağladım.

Neticede seyahat programımız şöyle planlandı: Gemiyle İstanbul'a, oradan da Trabzon limanına gidecektik ve daha sonra bu şehirdeki İngiliz konsolosluğundan Trabzon'dan İran'a giden yolun güvenli olup olmadığını soracaktık...⁴ Şayet yol güvenli ise, gemiden inip karadan İran'a gidecektik; aksi halde (gemiyle) Batum'a, oradan demiryoluyla Baku'ye ve daha sonra gemiyle Reşt'e varacaktık.

[Browne Trabzon'da]

Ben İngiltere'den Trabzon'a kadarki seyahatimizi anlatmayacağım. Asıl amacım İran'daki seyahatimizi anlatmak olduğu için, şu kadarını söyleyebilirim ki:

Bindiğimiz gemi 4 Ekim 1887'de Trabzon açıklarında demir attı

O sırada şiddetli bir rüzgar esiyordu. Deniz dalgalıydı. Biz, gemiden inerek sahile gidip İngiliz konsolosuyla seyahatimizi nasıl sürdürmemiz gerektiği hususunda konuşmayı kararlaştırdık.

Fakat geminin ne zaman Batum tarafına hareket edeceğini bilmiyorduk, bu nedenle biz karadayken, gemi hareket edip eşyalarımızı birlikte götürmesinden endişe ettik.

Geminin Fransız kaptanına sordum:

- *Ne zaman buradan hareket edersiniz?*

Kaptan:

- *Eğer rüzgar sakinleşirse hareket edeceğiz, dedi.*

² Görünürde bu şahıs Cambridge Üniversitesi profesörlerinden Sir H. Minnes'tir. Çünkü Browne'ın İran seyahatini anlatan kitaba yazdığı mukaddimesinden öyle anlaşılıyor. Bu makale boyunca Browne, adı geçen şahıstan söz ederken H simgesini kullanır.

³ İran'ın Hazar denizi kıyısındaki bir liman kenti.

⁴ Noktalarla oluşturulan boşluk kitabın aslında mevcuttur.

Sordum:

- *Biz karadayken rüzgar sakinleşirse yine de hareket eder misiniz?*

- *Kesinlikle*, dedi.

- *Kendimizi gemiye ulaştırmamız için hareketten önce bize haber vermez misiniz?* dedim.

- *Hayır*, dedi.

Sonra odasına girdi, bizimle daha fazla konuşmamak için kapıyı kapattı.

Bu konuşmaların etkisiyle sahile gitmek üzere kayığa bindiğimiz sırada endişeliydik. Çünkü rüzgar aniden sakinleşse, gemi hareket eder, eşyalarımızı da götürecekti. Oysa eşyalarımızı karaya taşıyamıyorduk. Zira Osmanlı toprağından İran'a, karadan mı gidecektik, yoksa (denizyoluyla) Batum'a ve Baku'ye mi gidecektik, henüz belli değildi.

Kayık sahile ulaştı, karaya ayak bastık. Bir Türk polisi bizi karşıladı, pasaportlarımızı kontrol ettikten sonra, Osmanlı topraklarına girmemize izin verdi. Sonra İngiliz konsolosluğına kadar bize rehberlik etmesi için bir çocuk çağırarak, aceleyle yola koyulduk.

Longworth Bey adındaki İngiliz konsolosu bizi muhabbetle kabul etti. Biz de aceleyle karayoluyla İran'a gitme imkânımızın olup olmadığını sorduk.

Konsolos:

"Kesinlikle, çünkü karadan giden yol güvenlidir, hayvan kiralama hususunda da bir problem yoktur; siz yolculuğunuz için istediğiniz kadar at ve katır kiralayabilirsiniz" dedi.

Gemiye dönerken İngiltere konsolosu, eşyalarımızı karaya taşımada yardımcı olması, gümrükten geçirirken gümrük idaresinin bir problem çıkarmaması için, konsoloslukta tercümanlık yapan Hekimyan adında bir Ermeni'yi bizimle birlikte gönderdi.

Gemide bana arkadaş olan birkaç İranlı da vardı; bavullarımızı kayığa indir-diğimizi görünce şaşkınlıkla sordular:

"Yoksa siz burada mı inmek istiyorsunuz?"

"Evet karayoluyla İran'a gitmeyi düşünüyoruz" dedik.

O İranlılar ilkin bizim için endişelendiklerini belirttiler ve ardından dediler:

"Birincisi karayolu güvenli değildir. İkincisi yolun güvenli olduğu varsayılsa bile, sizin buradan Tahran'a varmanız için üç ay sürer."

"Acelelerimiz yoktur. Gayemiz gezmek ve seyahattir" dedik.

Gümrük memurları, İngiliz konsolosluğı tercümanını yanımızda görünce, eşyalarımızı geçirirken problem çıkarmadılar. Arkadaşım H Bey'in valizinde, ka-

çak ve girişi yasak gümrük eşyasından sayılan bir tüfek bulunduğu halde engel çıkarmadılar.

Eşyaların kontrolü tamamlanınca gümrük müdürüne teşekkür ettik, bir miktar para da bahşiş olarak gümrük hizmetlilerine verdik. Hamallar eşyalarımızı sırtlarına aldılar, Trabzon'da bulunan yegane temiz otele doğru yola düştük.

Adı geçen otelin adı "İtalya Oteliydi. Biz üç gün boyunca o otelde, her bakımdan rahat bir şekilde dinlendik. Trabzon'a indiğimiz ikinci gün, yolculuk ihtiyaçlarımızı temin etmeye çalıştık. İhtiyaç duyduğumuz eşyaları satın almak için taşıdığımız Rus paralarını Osmanlı parasına çevirdik. Şu anda Doğuda, özellikle Osmanlı ve İran topraklarında Rus parası (Esknas: kağıt para), o ülkelerin ikinci para birimi hükmündedir, her yerde, mahalli paraya çevrilebilir.

O zamana kadar gemiyle yolculuk yapmış olduğumuz için yemek pişirme gereçlerine ihtiyaç duymamıştık. Fakat artık bundan sonra yemek pişirmek için kap kacak ve başka şeyleri satın alıp kendimizle taşımamız gerekiyordu.

Hekimyan (İngiliz konsolosluğu tercümanı Ermeni asllı şahıs) bize çok yardımcı oldu, işleri o yoluna koyuyordu.

İri yapılı iki katırcı ile⁵, altı atla, altı ve en fazla yedi günde bizi ve eşyalarımızı Erzurum'a taşımaları karşılığında, altı buçuk Osmanlı lirası üzerinde anlaştık. Varılan anlaşmaya göre kiranın yarısı hareket etmeden önce Trabzon'da ve kalanı da Erzurum'a ulaştıktan sonra ödenecekti.

Bu yolculukta bize hizmet edecek ve özellikle yemeğimizi pişirecek, bir hizmetçiye ihtiyaç duyduğumuzu anladık.

Bu işe, biri Ermeni, diğeri Türk iki kişi talip oldu. Anlattıklarına göre bu Ermeni meşhur aşçılardan. Fakat fazla ücret istediği için onu götüremedik. Onun yerine Türk'le anlaştık.

Türk hizmetçinin şartları şunlardı: Haftada ona bir Osmanlı lirası yanında, yemeğini verecektik. Ona ihtiyaç duymadığımız yerde, Trabzon'a geri dönmesi için yol masrafını da ödeyecektik. Şayet altı ay dolmadan yolculuğumuz son bulursa, onu serbest bıraktığımız taktirde, altı aylık ücretinin tamamını ödememiz gerekecekti. Son şartı bir ölçüye kadar ağırdı ama kabul etmek dışında bir çaremiz yoktu. Çünkü hizmetçi olmadan yolculuk yapamazdık.

Orta yaşlı olan bu şahsın adı Ömer idi. Fakat İranlılar Şîî mezhebinden olup Ömer adından hoşlanmadıkları için, hizmetçimizin adını değiştirdim, kendisine, İranlıların gözünde kutsal ve saygın sayılan Ali ismini taktım.

⁵ Yolculuk için at, merkep, katır ve deve gibi hayvanları kiraya veren kişiler.

Ali iyi bir adamdı, abartısız, onun gibi emanete riayet eden, vefakâr olan çok az insan bulunurdu. Fakat atılgan değildi. Belki de biraz yaşlı olması nedeniyle, alışık olmadığı yaşamın farklı bir ortamıyla karşılaşınca uyum sağlayamıyordu; alışılmadık bir yere vardığında eli ayağı birbirine dolanırdı. Onun Farsça'yı öğrenmesi de çok zordu. Genelde kurnaz olan İranlılar onun saflığından yararlanarak kendisini alaya alırlardı. Sünnî olduğunu fark ettiklerinde de çoğunlukla ona eziyet ederlerdi⁶.

Osmanlı topraklarında yapacağımız yolculuk için devlet dairelerinden alacağımız izinler dışında, yapılacak bir iş kalmamıştı. Her tarafı tanıyan Hekimyan bize rehberlik yapmayı üstlendi ve gerekli izin belgelerini alıp bize verdi. Ben belgemi alınca içinde: "Dini nedir?" ibaresinin karşısında: "İngiliz'dir!", (fiziki) özellikleri kısmında da: "Bıyıkları terlemiş!" ve: "Başı yuvarlaktır!" şeklinde bir takım ifadeler yazıldığını gördüm.

Trabzon'dan ayrılmadan şehrin idarecisi vali (Ali) Surûrî Efendi ile tanıştık. Bu adam, daha önce adliye reisi iken, özgürlükçü ve vatanperver meşhur Türk Mithat Paşa'yı mahkum ettiği için, bayağı ün yapmıştı. Surûrî Efendi hoş meşrep, edip bir kişiydi. Fakat ahlâksız ve rüşvetçi olduğunu söylediler.

Trabzon'dan hareket etmemiz gereken günden önceki akşam, otelde Belçikalı bir madenciyle tanıştık. İran'dan geliyordu. İran hakkında konuştuğu şeyler moral bozucuydu. Örneğin derdi: "Ben birçok ülkeyi gezdim ve her millette bazı kusurlar buldum, fakat kusurlarına karşılık iyi nitelikleri olmayan hiçbir millet yoktur; ancak İran milletinde hiçbir iyi nitelik bulmadım."

Belçikalı madenci derdi: "*İranlıların büyük kusurlardan biri, içleriyle dışlarının aynı olmamasıdır; görünürde insana karşı, samimiyetlerini gösterdikleri halde, içlerinde düşmanlık taşırlar. Herhangi bir İranlı zâhiren, kendisinin sizin samimi bir dostunuz olduğunu söyler, fakat siz aynı yerde can verseniz, asla etkilenmez. İranlılar ararsında çok yaygın olan cümlelerden biri, yekdiğerinin ruhuna ant içmeleridir; Senin aziz ruhun için... veya ölünüz için... (ölünü öpeyim) şeklinde ifadeler kullanarak bunlarla sizin varlığınızın onlar için en değerli şey olduğunu gösterirler; oysa onlara sırtınızı çevirdiğiniz anda, sizi kötölemeye başlayarak şahsınız için onlarca kusur sayarlar. Hatta gıyabınızda size küfretmekten de çekinmezler.*"⁷

⁶ Çevirmen (Zebîhullâh Manûrî) der: "Browne şişiriyor. Browne'in sözünü ettiği dönemde (Nasreddîn Şah döneminin ortaları) bu tür taassuplar İran'da pek azdı."

⁷ Bu tür taraflı yargılar çoğu yabancı seyyahların yazılarında görülür. Asıl problem bu beylerin gördükleri bir veya iki olayı hemen genelleştirerek İran toplumu için genel bir yargı şeklinde göstermeleridir. Ama kendi kusurlarını asla görmezler (Zebîhullah-i Mansûrî)

Yola çıkmayı kararlaştırdığımız ertesi gün, şiddetli bir sonbahar yağmuru yağmaya başladı. Havanın vaziyeti ve yağmurun yağış şekli, kolay kolay kesilme-yeceğini gösteriyordu.

Çaresiz yolculuğa çıkmayı sonraki güne erteledik, bunun yerine pasaportla-rımıza vize işletmek için İran Konsolosluğuna gittik. İran Konsolosu her pasapor-tun vizesi karşılığında bizden, birer Mecidiye aldı ve kendi el yazısıyla pasaportla-ra bir şeyler yazdı. Fakat bu referans bizim için fuzuli ve yararsızdı. Çünkü İran'a giriş yaptığımız zaman, hiç kimse pasaportlarımıza bakmadı, vizemizin olup ola-madığını soran da olmadı (!)

Ertesi gün (7 Ekim) Cumaydı, yağmur kesildi; hava açtı, güneş tabiatta ışı l ışı l parladı. Biz hareket için hazırlandık. Ama Doğuda her kervanın ilk hareketinin daima bazı aksaklıklarla başlaması kaçınılmaz. Çünkü bütün ihtiyaçlarımızı ve gereçlerimizi hazırlayınca, tam o sırada kervancılarımız kayboldu. Peşlerine düşüp onları getirmek zorunda kaldık. Onlar gelince H beyin bineceği atın gemi olmadığı anlaşıldı. Bir müddet de gem satın almak için geciktik. Sonunda sabah saat dokuz-da ancak yola düştük. Bizi seyretmekte olan bir grup çocuk, şehrin dışına kadar bizi izlediler.⁸

Hoşoğlan köyü dağlarına varıp, daha sonra geniş engebeli bir araziye geçe-rek, güneye doğru kıvrılan geniş bir vadiye girinceye kadar, bir süre deniz sahili boyunca yol aldık. Fakat sonunda deniz gözümüzden kayboldu.

Her ne kadar önceki gün yağmış olan yağmurun etkisiyle hava bir dereceye kadar soğuk idiyse de, buna karşılık hoş ve berrak idi. Sıcak güneş ve mavi gök insanda sevinç ve neşe doğuruyordu.

Doğal manzaralar, yolda hareket eden insanlar ve zaman zaman yol kenarın-da görülen köyler, her şeyiyle bizim için birer yenilik sayılırdı, dolayısıyla İran'a giderken bu yolu tercih etmiş olma kararından pişman değildik. Atlarımız güçlü ve çevikti. Bu nedenle kervan, yani eşyalarımızı taşıyan diğer hayvanların hemen önüne geçerek öğleden sonra iki buçuk saat geçinceye kadar yol almaya devam ettik.

⁸ Trabzon-Erzurum arasında o dönemlerde bir yol değil, top yolları dışında, iklim ve tabiat şartları, yolcuların ihtiyaçlarının karşılanması, yol güvenliği ve benzeri sebeplerden ikisi yaz, biri kış yolu olmak üzere üç güzergah mevcut idi. Seyyahın, yol üzerindeki yerleşim alanlarıyla ilgili verdiği bilgilerden kış yolunu tercih ettiği anlaşılmaktadır. Trabzon-Erzurum-Bayezid yolu güzergahı ve bu güzergahta yer alan yerleşim alanlarının sosyal, idari, coğrafi ve diğer özellikleri için bk. Tozlu, Selâhattin, "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergâhları (Yaz ve Kış Yolları)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Se-mineri (21 Mayıs 2001)*, İstanbul, Globus Dünya Basımevi, 2002, s. 179-199; aynı müellif, *Trab-zon-Erzurum Bayezid Yolu (1850-1900)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılma-mış Doktora Tezi), Erzurum 1997, s. 264-42; 255-61 vd.

Trabzon'dan ayrılalı ilk kez mola vereceğimiz yere, adı Cevizlik olan küçük şirin bir köye vardık.⁹ Meğer geceyi o köyde geçirmemiz planlanmıştı. Fakat kervan geride kalmıştı. Gece o köyde kalmamız gerektiği bize söylenmediği ve ayrıca öğleden henüz iki buçuk saatten fazla bir zaman geçmemiş olduğu için, yolumuza devam ettik, gece kalmak üzere kendimizi Hamsiköy'e ulaştırmayı kararlaştırdık.

Yolumuz dağlık ve ormanlık bir bölgeden geçiyordu. Etraftaki bütün manzara- lar çok harikaydı. Sonbaharın ilk karının tepesini beyazlatmış olduğu Zigana dağı karşıdan görünüyordu. Yolun bir kısmında beyaz bir ata binmiş bir adamla arkadaşlık yaptık. Sohbet esnasında adamın Hamsiköy ahalisinden bir Hıristiyan olduğu anlaşıldı, ondan Hamsiköy sakinlerinin tamamının Hıristiyan olduğunu öğrendim.

Hamsiköy'e vardığımızda geceden bir saat kadar zaman geçmişti, yorgun ve aç idik. Bir yer bulup gece orada dinlenmek için bir süre etrafa baktık.

Kalacak bir yer bulduktan sonra, yemek işini düşünmeye başladık. Gerçi kervanımızın gelişine kadar sabredip ondan sonra yemek yememiz daha iyi olacaktı ama, onların ne zaman bize ulaşacaklarını bilmiyorduk. Dolayısıyla Ali biraz ekmek ve birkaç yumurta hazırlayıp rafadan pişirdi. Ekmek, yumurta ve yanımızda taşıdığımız viskiyle akşam yemeğini yedik.

Kervanımız vardığı vakit akşam saat dokuz olmuştu. Bizi görür görmez bağırıp çağırmaya başladılar. Ben onların o kızgınlıkları karşısında şaşırıp kaldım. Çünkü at ve katırla yolculuk yapma hususunda acemi idim, bu tür yolculuğun kurallarını bilmiyordum.

Arkadaşından daha yaşlı olan hayvan sahiplerinden biri bana dedi: "Eğer sen bu şekilde sabahtan akşama kadar atları yemsiz susuz süreceksen, bu hayvanlar telef olacak, yarın yani ikinci gün hareket edemezler. Ayrıca yola çıkmadan sizinle, altı veya yedi gün süresince sizi Erzurum'a ulaştıracağımızı anlaşıyorduk, böyleyse neden o kadar acele ediyorsunuz?"

Hayvan sahibi doğru söylüyordu. Çünkü ben sonraki günlerde, hayvanların dinlenmesi ve güçlenmesi için gün ortasında atlara ve katırlara yem vermek gerektiğini anladım. Neticede uyumak için hazırlandık. Yolculuk yatağımı açıp uyudum. Haşerele ve pireler bizi rahatsız etmekle birlikte, yolculuğun ilk gecesinde rahat bir şekilde uyuduk.

⁹ Yukarıda işaret edildiği gibi E. G. Browne 4 Ekim 1887'de Trabzon'a varmıştı. 7 Ekimde Trabzon'dan ayrıldı. Onun vatandaşı The Times ve Daily News gazetelerinin savaş muhabiri Charles Boswell Norman da görevi gereği, kendisinden on yıl önce, Mayıs 1877 yılında aynı yolu takip ederek Trabzon üzerinden Erzurum'a, buradan da Kars'a yaptığı yolculukta tuttuğu notların ve verdiği bilgilerin daha ayrıntılı olduğu görülür. Ona göre Trabzon-Cevizlik arası 18 mil, yol mükemmel, Cevizliğin hane sayısı 80, köyde posta atları için konak ve yolculara mahsus hanlar bulunuyordu. Bk. Tozlu, a.g.e., s. 254-55.

Ertesi gün sabah uykudan uyanınca, artık ilk günkü yolculuk deneyimimden edindiğim tecrübe ile, yol için zaruri olan eşyaları bavuldan çıkarıp elimde taşıdım, zaruri olmayan eşyaları da bavula koydum.

İnsan, Doğu ülkelerinde at ve katır gibi hayvanlarla yolculuk yapmadıkça, biz Avrupalıların yaşamında ne kadar fuzuli şeylerin yer aldığını anlayamaz, nasıl daha sade bir tarzda yaşayabileceğini de kavrayamaz. Alışkanlık haline getirdiğimiz lüks eşyaların yokluğu, ilk başta yolcu için sıkıcı olsa da, fakat kısa sürede yeni bir yaşam tarzına alışır; ilave olarak farklı türlerdeki manzaralar, insanlar, yerleşim alanları, açık ve berrak hava ve doğanın kucakındaki yaşamı kendisi için daha zevkli olur.

Yolculuğumuzun ikinci günü sabah, bir saat kadar bir dereден yukarıya doğru yol aldıktan sonra, Zigana dağı eteğinden geçtik. Aşağı inmeden küçük bir hana vardık. Şayet ilk günkü yolculuğumuz sırasında Hamsiköy yerine Cevizlik'te kalsaydık, ikinci günkü yolculuğumuz sonunda bu yerde kalacaktık. Ben kervancılarımızın orada mola vereceklerini zannettim. Fakat durmadılar, yola devam ettik.

Kısa süre sonra yolun vaziyeti değişti, biz tırmanmaktan inişe doğru geçmeye başladık. Ziganaköy'e varıncaya kadar sürekli aşağıya doğru indik. Öğle yemeğini yemek, hayvanlara yem vermek için bir saat mola verdik. Ziganaköy'da lezzetli ve güzel meyveler vardı. Ayrıca bu köyde iyi bir kahve de içtik. Öğle yemeğini yedikten ve yorgunluğumuzu giderdikten sonra hareket ettik. İkinci vaktinde de yola devam ederek güneş batmadan Köprübaşı köyüne varınca, köyün kenarından berrak bir çayın aktığını gördük.

Çay, Torul (Ardasa) kasabasından aktığı için Ardasa çayı adıyla anılırdı. Biz ırmağın berrak suyundan da yararlandık, yıkanıp temizlendik.

Köprübaşı köyü sakinleri otuz ila kırk haneyi geçmiyordu. Bize asla ilgi duymadılar. Doğrusu onlarda merak hissi yoktu. Oysaki daha sonra İran'a vardığımızda, adım attığımız her yerde İranlılar özel bir merakla bizi soruşturur, nereden gelip nereye gideceğimizi öğrenmek istiyorlardı.

Türk köylerine vardığımız sonraki günlerde de sakinlerinin bize ilgi duyduklarına şahit olmadık. Bizden, nereye gideceğimizi sormaları çok az tesadüf ederdi, eğer bize bir şey sorsaydılar, o da çok kısa olurdu. Bizi tanımaya ve yolculuğumuzun sebebini öğrenmeye alâka duymuyorlardı.

Fakat İran'da durum farklıdır. Oradaki insanlar yolcunun, özellikle de yabancı bir yolcunun, kimliğini ve onun amacını tam araştırmadan, rahat etmezler.¹⁰

¹⁰ Bu meraklı ruhun, bir dereceye kadar İranlıların İran'daki yabancıların faaliyetlerine şüphe ile bakmalarından kaynaklıdır; Browne'ın kendisi de bu eserin başka yerinde ifade etmiştir.(editör Muhammd Refi'î Mihrâbâdî)

Yolculuğumuzun üçüncü günü Torul kasabasından ve Demircisuyu köyünden geçtik. Son kasabadan bir mil kadar uzaklaştıktan sonra, tüfek ve hançer kuşanmış korkunç görünümlü iki silahlı adam önümüzü kesti. Ben ilk başta onların eşkıya olduğunu tasavvur ettim, fakat sonradan anlaşıldı ki, kendilerine *diktaban* denilen devletin güvenlik memurlarıydı.

Bu memurların görevi tütün ve tömbeki araştırmaktı. Çünkü Türkiye’de tütün ve tömbeki devlet tekelindedir. Devlet ambalajını ve tekel idaresi mührünü taşımayan her tür tütün ve tömbeki, kaçak sayılır.

Memurlar yüklerimizi kontrol etmek istediler. Fakat hayvan sahipleri engel oldular. Görünürdeki mazeretlerine bakılırsa, yükleri indirmek, yeniden yüklemek çok zahmetliydi. Mazeretleri de yersiz değildi. Hayvan sahipleriyle bizim karşı koymamız neticesinde teftişçiler kontrolden vazgeçtiler, biz de geçip yola devam ettik.

Onlar gözümüzden kaybolunca hayvan sahiplerinden biri bana: “*Yüklerimizin teftiş etmelerini engellememin nedenini anladın mı?*” diye sordu.

“Hayır” dedim

O hayvan sahibi, atın palanı içinde bir beste tütün çıkardı, bana göstererek dedi: “*Bu tütün kaçaktır, eğer onu bulsaydılar, bizim sıkıntı çekmemize neden olurdu; bu sebepten eşyalarımızı incelemelerine müsaade etmedik.*”

Üçüncü gün yolumuzun bir kısmı yukarıda adı geçen nehrin kenarında sürdü. Bu arada yüksek tepelere kurulmuş birkaç eski kaleyi de gördük.

Bu kaleler, zamanla Doğu Anadolu’da hüküm sürmüş vali ve komutanlar tarafından inşa edilmişti ve zamanın eli hâlâ onları tahrip etmeye muvaffak olamamıştı.

Öğle vaktinde Gümüşhane vadisi adını taşıyan bir vadiye vardık. Adı geçen vadi için bu adın seçimi, oraya yakın bir mevkide yer alan bakır madeniyle ilgilidir.

Gümüşhane vadisi, nehre yakın kısmı hariç, kalan kısmı ekilmeye elverişsiz taşlık araziden oluşur. Fakat nehrin etrafında güzel ve geniş otlaklar yer alır. Birçok zengin görünümlü köyün yanından geçerek, onlardan birinde öğle yemeği için mola verdik. İlk defa orada, meyveden üretilen bir tür reçel veya şıra olan ve Türkçe’de pekmez denilen şeyi yedim. Farsça’da buna *duşâb* veya *şîre* denilir; lezzetli olan bu yiyeceği biz İran’da, tatlı yerine pirinç pilav ile yedik.

Öğle yemeğini yedikten sonra yola koyulduk. Yolda Erzurum’a yaya olarak gitmekte olan bir yaşlı Ermeni ile karşılaştık. Yüz elli mil kadar zor bir yolculuğu, yaya olarak kat etmeyi göze alan birini, asla görmemişim

Elbisesi dışında yolculuk eşyası bulunmayan bu adamın ayağında, İranlıların *gîve*'sine benzer köhne ve hafif bir ayakkabı vardı; güneşin hararetinden korunmak için, elinde siyah bir şemsiye ve başında bir fes vardı.

Onun yorgun ve yıpranmış siması, beni öyle etkiledi ki, biraz dinlenmesi için atımdan indim, onu bindirdim. Bizden yana o iyiliği gören adam, Erzurum'a kadar yol arkadaşımız oldu. Yolculuğumuzun sonraki günlerinde de bazen ben, bazen de H Bey attan iner, kendimiz bir süre yaya yürütdük ve yorgunluğunu gidermesi için, o süre boyunca onu ata bindirirdik.

Bu üçüncü günkü yolculuğumuzun sonunda, kızıl renkli büyük taşların yer aldığı ve yeşilliği, ağacı olmayan bir ovaya vardık. Bu arada zümrüt gibi yeşillikler arasında yüksek ve sarp kayalar üzerinde inşa edilmiş eski güzel bir kalenin yanından geçerek, saat beşte gece kalacağımız Tekke köyüne vardık. Orası çok bakımsız bir yerdi, İranlı kervancıların kaldığı birkaç sessiz ve sâkin hanı bulunuyordu Gece dinlenmek üzere orada durduk. Köyün kenarından akan ırmağı bir daha fırsat bilecek yıkanıp temizlendik.

Yolculuğumuzun dördüncü günündeki seyir hattımız çok sıkıcıydı, üçüncü günün sonundaki gibi, ekili olmayan bir araziden geçtik. Yeşilliği ve ağaçları bulunmayan bu arazinin her tarafında, büyük kızıl taşlar göze çarpıyordu. Yolumuzun bu kısmının tehlikeli olduğu söylendi. Çünkü bir grup eşkıyanın etrafta pusuya yattığı belirtildi.

Bu nedenle birkaç yaya yolcu da kervanımıza katıldı. Çünkü, şayet bizimle olurlarsa, yalnız yürümekten daha güvenli olacaklarını düşünüyorlardı.

Öğle vakti yolun kenarındaki bir evde durduk; öğle yemeğinde peynir, kavurma ve ekmek yedik. İlk defe yediğim bu kavurma, koyunun kendi yağında kızartılan koyun etinden yapılırdı; bir süre bekletildikten sonra adı geçen et çok yumuşar, lezzetli bir yiyecek haline gelir.

Öğle yemeğinden sonra hemen yola koyulduk, öğleden üç saat sonra münzevi bir meskeni andıran Hadrak hanına ulaştık. Hayvan sahipleri, o gece orada konaklamamız gerektiğini söylediler. Zira yola devam etseydik, bir yerleşim alanına varmadan gece basacaktı.

Orada, Osmanlılarda *zabıta* denilen birkaç jandarma görüldü. Anlaşılan yol güvenliğini sağlamak için devriye geziyorlardı.

Geceye çok zaman kaldığından, hem etraftaki manzaraları seyretmek, hem de her gün karalamış olduğum günlük notlarımı (yolculuk esnasında gerçekleşen olayları kapsıyordu) temize çekmek için, odamdan çıkıp terasta oturdum.

Fakat yol arkadaşımız olan yaşlı Ermeni, benim terasta oturup notlarımı yazmamı engelledi. Dedi:

“Buradaki zabıtalardan sizden şüphelendiler, sizin casus olduğunuzu ve bu civarların haritasını çizmekle meşgul olduğunuzu zannediyorlar; dolayısıyla terastan odanıza gitmeniz daha iyi olur, şayet bir şey yazmak istiyorsanız odada yazın.”

O Ermeni'nin söylediği şeylerin doğru olup olmadığını kestirmemekle birlikte, ben Türkiye'de halkın Hıristiyanlara çok şüpheyle baktıklarını bildiğim için, onun öğüdüne uydum ve odaya girdim.

Yolculuğun beşinci gününde, sakinleri Ermeni olan ve adı Varzahan olan bir köye vardık.

Köye yaklaşır yaklaşmaz birkaç süvarinin Varzahan'dan çıktığını, savaş ve saldırı vaziyetine geçip tüfekle atış yaptıklarını gördük. Bu manzara karşısında şaşırдық. Fakat kısa sürede şaşkınlığımız ortadan kalktı; çünkü karşıdan kasabaya gitmekte olan birkaç süvari gördük, savaş ve saldırı vaziyeti ve tüfekle atışların, adı geçen süvarileri karşılamak şerefine gerçekleştiği anlaşıldı. Onlardan biri, memleketi Gümüşhane'den Varzahan üzerinden geçip Diyadin'e gitmekte olan Diyadin'in Kaymakamıydı. Kasabanın sakinleri onu, bu şekilde karşılamış.

Varzahan'da büyük bir tarihî kilise vardı. Kiliseyi görmek istedim. Yoldaşımız olan mezkur yaşlı Ermeni, adı geçen kiliseyi bana göstermek istedi.

Atın yürüyüşü, kervanın hareketinden daha hızlı olduğu için, ben kervancılara yollarına devam etmelerini ve kiliseyi gördükten sonra onlara katılacağımı söyledim. Kiliseyi gezmem ve Ermenice yazılı kitabelerini okumam tamamlanınca, Ermeni arkadaşım beni yemeğe davet etti.

Ona: *“Nerede yemek yiyebiliriz?”* diye sorunca: *“Bu yakında, kilisenin yanında”* dedi.

Bir an önce kervana kavuşmak kaygısıyla acelemiz olduğu ve öğle yemeği vakti henüz gelmediği halde, onu kırmamak için davetini kabul ettim, onu takip ederek yarı karanlık bir odaya girdik. Yaşlı bir adam da odaya girdi. Ermeni arkadaşım, bir süre onunla Ermenice konuştu. Yaşlı adam gittiği halde biz oturmaya devam ettik. Aynı sırada kapı açıldı, odaya, tabanca ve hançer kuşanmış altı adam girerek odanın etrafında oturdular. Ermeni arkadaşım da, beni onların arasında yalnız bırakıp, odadan çıktı.

O altı adam birbiriyle Ermenice konuşuyorlardı. Ben onların konuştuklarından bir şey anlamıyordum. Bu olağan durum epeyce sürdü, yemekten bir eser de gözüküyordu, Ermeni arkadaşım da ortada yoktu.

Gitgide beni bir korku sardı, Ermeni arkadaşımın beni tuzağa düşürdüğünü düşünmeye başladım. Her ne kadar cebimde toplu bir tabanca taşıyordum, fakat ben o tabanca ile altı silahlı iriyarı güçlü adamlarla, üstelik kaçış yolumun kapalı olduğu bir odada ne yapabilirdim ki?

Ayrıca doğal olarak ben, o şahısların kervanımızın bir ölçüde şehirden uzaklaştığını ve benim yardımına gelemeyeceğini, bildiklerinin farkındaydım.

Fakat bilahare kapı açıldı, Ermeni arkadaşımız görüldü, onun arkasından da daha önce adını andığım o yaşlı adam da, bir kâse yoğurt ve bir deste lavaş ekmekle içeri girdi. Lavaş, bir tabak büyüklüğünde, yuvarlak, ince, beyaz çok hafif bir ekmek türüdür.

Odada bulunan şahıslar yemek yemediler. Fakat ben Ermeni arkadaşımınla yoğurt ile lavaşları yemeye başladık. Yemek işi tamamlanıp dışarı çıkmak istediğimizde, yemeğin ücretini vermek için elimi cebime attım, fakat Ermeni arkadaşım koymadı, yemeğin ücretini kendi cebinden ödedi. Bu durum, ona karşı neden kötü zanda bulundum diye beni içten içe utandırdı. Daha sonra oradakilerle vedalaşıp kasabadan ayrıldık. Henüz bir miktar yol kat etmeden, gözüm, yolun kenarında Ali'ye ilişti, Ali'nin benim için endişe ettiğinden, kervanla gitmediği ve ben ona varıncaya kadar, beni bekleyip durduğu anlaşıldı.

Öğleden iki saat sonra Bayburt kasabasına vardık. Kervanımızın şehre vardığını, H Bey ile hayvan sahiplerinin Halil Efendi adında bir kişiden, o gece kalmak üzere bir ev kiraladıklarını öğrendik.

Biz, ucunda eski bir kalenin yer aldığı, yüksek bir tepenin eteğinde kurulmuş olan şehri, seyretmek için evden dışarı çıktık. Fakat yorgun olduğumuzdan, kaleye bakmak için tepeye çıkmadık, onun yerine çarşıda gezip dolaştık.

Ermeni arkadaşımız kendi zannınca bana iyilik olsun diye beni, çarşıda karşılaştığı her İranlıya tanıtıyor ve beni Farsça konuşmaya teşvik ediyordu. Uzun bir zaman geçmeden bir grup İranlı (çoğu Hoy ve Tebrizliydi) etrafımı sardı, bir Avrupalı görüntüsüyle Farsça konuşmama şaşırıldılar. Onlardan bazısı da, niteliğini ve ne tür kumaştan dikildiğini yoklamak için, parmaklarıyla elbiselerime dokunurdu.

İzdiham gitgide sıkıntı verici olmaya başladı, kendimi kurtarmak için bir berber dükkanına attım, berbere saçımı-sakalımı kesmesini söyledim. Fakat kalabalık dükkanın karşısında toplanmış duruyordu; hatta bazısı kalacağımız evin yakınına kadar bizi izledi.

O gece Ali bize güzel bir akşam yemeğini yedirdi. Bu, Trabzon'dan çıktıktan sonra yediğimiz ilk en güzel akşam yemeği idi.

Altıncı gün oradan ayrıldığımız sırada hava soğuktu, fakat güneşin yükselmesiyle birlikte hava hemen ısınmaya başladı. Altıncı günde yolun ilk kısmı, Bayburt'tan akan bir nehrin kenarında devam etti ve Gümüşhane'den ayrılalı, giderek güzelleşen en harika manzaralarla iç içeydik. Öğle vaktinde yemek için, nehrin kenarındaki geniş bir çayırdaki, iri ağaçların gölgesinde mola verdik. Nehrin ve çayırın üzerinden bize taraf serin bir meltem esiyordu. Ruhumuzu okşayacak kadar hoştu, etrafa çiçek kokusunu yayıyordu.

Öğleden sonra, Kop Dağı eteğine varıncaya kadar, dağlar arasında yukarıya doğru uzanan bir dereyi takip ettik, daha sonra, gece ikamet edeceğimiz Koşa Pınar denen yerleşim alanına varıncaya kadar tedricen indik.

Gecenin başında, etraftaki dağların mehtaplı manzarası çok güzeldi ve bizim evimiz de oraya hakim yüksek bir yerdedi.

Akşam yemeğini büyük iştahla yedik, güzel dağ havasından yararlanarak uykuya daldık. O gece, ömrüm boyunca çok rahat uyuduğum ender gecelerden biriydi.

Yedinci günkü yolculuğumuz, yeşil tepeler arasında aşağıya doğru kıvrılan ve etrafı ağaçlarla çevrili, geçmek için beceri isteyen bir nehri takip eden yolda devam etti. Yolda, bir ara tepemizde, büyük kartal türünden Türklerin doğan dedikleri bazı kuşlar uçuyordu. H Bey tüfeğini eline aldı, onlara taraf bir el ateş etti. Fakat hiçbirini vuramadı. Ancak bu atış hayvan sahiplerini neşelendirdi.

Aşkale denilen bir köyde eski bir köprü yanında, öğle yemeğinde yemek için bir miktar bal, üzüm ve ekmeğin satın aldık. Zira adı geçen yörenin balı, üzümü ve ekmeğinin meşhur olduğu söylenirdi.

Yolda başında büyük bir sarık bulunan ve Gümüşhane'den Erzurum'a gitmekte olan bir Türk de bize katıldı. Kendisiyle konuşunca ondan, benim daha önce Fuzûli-yi Bağdâdî'nin şiirlerinde rastladığım hususi Türkçe kelimeleri zevkle dinledim. Oysaki daha önce o şiirleri okuduğumda o kelimelerin artık kullanılmadığını düşünmüştüm; fakat mezkur kelimelerin sonraki sohbetlerde de kullanılıyor olması, onların hâlâ şark Türkçe'si günlük konuşma dilinde kullanılan normal kelimeler olduğunu gösteriyordu.

Yol gittikçe kalabalıklaşıyordu, kimileri geliyor ve kimileri de gidiyordu; bazısı iki ve bazısı dört atlı olmak üzere, küçük büyük arabalar da gelip gidiyordu; öğle vaktinde bir kervansarayına varıncaya kadar gittik. Orada o kadar çok yolcu vardı ki, sınırlı istirahatımız için güçlükle bir oda temin edebildik. Daha sonra yola çıktık, geceyi Yeni Han kasabasında geçirdik.

II.2. Erzurum'dan Doğubeyazıt'a

Gezimizin ilk bölümünü oluşturan yolculuğumuzun sekizinci gününe, sabah erken saatlerinde at üstünde girdik. Bozkır boyunca, atla dört saatlik yolculuktan sonra öğleden önce saat 10:30'da, adını üzerine bir hamam inşa edilmiş sıcak su kaynaklarından alan, büyük bir kasaba olan Ilıca'ya vardık. Bu noktadan Erzurum'un bahçeleri ve minareleri belirgin bir şekilde görülmekteydi. Hiç oyalanmadan ahenkli bir şekilde yolumuza devam ettik. Tam üç saat olmuştu, bununla birlikte, bizi hedefimizden alıkoyan beyaz tozlu yol boyunca yorucu bir mesafe kat ettik ve güneş tam öğleni geçmişti ki şehrin kapısından girdik, etrafı çevrelemiş ağır istihkamlar boyunca ilerledik.

Erzurum'da, Trabzon'daki "Hotel d'Italia" ile ortalama bir kervansaray arası, normal konfora sahip bir otel var. Bu iki şehir (Trabzon ile Erzurum) bir kişinin, bir günde birinden diğerine ulaşacak bir şekilde, demir yolu ile birbirine bağlanacak olsa, belki de Doğu ile Batı arasında rahat bir ulaşım sağlanabilir. Halihazırda donanımı açısından burası daha çok bir otel, konfor bakımından bir kervansaraya, sessizlik bakımından ise bir gazinoya benzemektedir.

Otele girdiğimizde Missak Vanetziyan adında, bir Fransız'ı andıran bir Ermeni genç içeri girerek: "*Ben Simon Dermounukian (Dermokiyan)'ın yardımcısıyım.*" Şehirde Simon Ağa diye bilinen Simon Dermokiyan, Trabzon'dan, bizimle ilgili kendisine bilgi verilen ve havalelerimizi ödemesi gereken Erzurum'da bir kuyumcuymdu.

Ermeni genç: "*Her ne ihtiyacınız varsa bana söyleyin ve ne zaman fırsat bulursanız patronum Simon Ağa'ya uğrayın.*" dedi. Ona teşekkür ettik ve daha sonra otel sahibinden bize odamızı göstermesini istedik.

Otel sahibi önümüze düştü, bizi birkaç penceresi bulunan, cadde tarafına açılan büyük bir odaya götürdü. Adı geçen odanın eşyaları, üzerinde bir İran halısının yer aldığı bir tahttan ibaretti. Tek başına odanın bir tarafını işgal etmişti, onun karşısında öbür tarafta da bir lavabo yer alıyordu.

Biz gelmeden adı geçen odayı, müdür diye anılan, Doğubeyazıt'ın sınırdaki gümrük idaresi reisi, kendine ayırmıştı. Kendisi, bizim o odada kalmak istediğimizi anlayınca, boşaltmak istemedi. Fakat ben civanmertlik gösterip: "*problem yoktur, biz başka bir odaya gideriz*", dedim. Benim bu tevazuumu onu yumuşatınca: "*Madem ki gelmişsiniz artık gitmeyin, hepimize yetecek yer vardır*" dedi. Daha sonra lavaboda temizlenmek için bizi yalnız bıraktı. Elimizi, yüzümüzü yıkayıp, tozlu elbiselerimizi değiştirerek otelden çıkmak üzereyken, hükümet idaresinden bir Türk polisi, görünürde pasaportlarımızı kontrol etmek için ve gerçekte yolculuktan amacımızın ne olduğunu öğrenmek için, yanımıza geldi.

H Bey İngiliz konsolosluğunda Devey Bey'i ziyarete gitti. O gittikten sonra ben otelde kaldım, kahve ve sigara ile bu hükümet memurunu ağırladım. H Bey İngiliz konsolosluğundan dönünceye kadar, söz konusu memurla kendi yolculuğumuz hakkında sohbet ettik.

Daha sonra hükümet memuru gitti. H Beyle birlikte otelden çıktık, çeklerimizi paraya dönüştürecek olan Simon Dermokiyan ile görüşmeye gittik. Ahlâklı, saçı ağarmış olan bu şahsa Türkler, Simon Ağa derdi. Simon Ağa Türkçe ve Ermenice dışında, başka bir dil bilmiyordu. Konuştuğu lehçe, onun ana dilinin Türkçe olduğunu gösteriyordu; yani Türkler arasında doğup büyümüş olan Ermenilerden-di.

Biz ufak meblağlı bir çek çekerek, karşılığını Simon Ağa'dan aldıktan sonra, hayvan sahiplerinin ücretini ödemek üzere otele döndük.

Erzurum'a varmadan hayvan sahipleri yolda, Erzurum'a vardıktan sonra, bizi Tebriz ve Tahran'a da götürmek istediklerini teklif etmişlerdi. Fakat Erzurum'a vardığımızda, şundan bundan İran'daki yolculuğun tehlikeleriyle ilgili o kadar çok şey duydular ki, korkuya kapıldılar. Fakat, kendilerine takdim ettiğimiz kalan kiralarını bahşişleriyle birlikte aldıklarında, artık Tebriz ve Tahran'a gitme konusunu açmadılar; teşekkür ettikten sonra bizimle vedalaştılar.

Akşam olunca, bir Türk yemeğini yedikten sonra, dışarı çıkıp gezmek istedim. Fakat bizimle aynı odada bulunan müdür beni vazgeçirdi. *"Sokaklar karanlıktır, ışıkları yoktur"* dedi. Bunun yerine, yan odada kalan, doğru ve akıcı bir Farsça'yı konuşan ve nadir bulunan bir Türk ve Kayserili bir Hıristiyan'ın, bizi, kendileriyle tanışıp sohbet etmeye davet etmeleri üzerine, onlara katıldık. Kültürlü ve erdemli olan bu şahısların sohbeti, bizi öyle meşgul etti ki, gece yarısına kadar uyumadık. Ondandır odada bulunan büyük tahtı, uyuması için müdüre verdim ve Paşa pınarının güzel kokulu otuyla doldurulmuş yatağa zevkle yattım.

Ertesi gün hazırlıklar başladı, bir İngiliz'in, yani bizim, İran'a yapacağımız yolculuğun haberi şehirde yayıldığı anlaşıldı. Bir grup Türk, Ermeni ve İranlı hayvan sahipleri, otele geldi, her biri bizi Tebriz'e götürmeye talip olduğunu belirtti.

Sabahtan akşama kadar onların arasında tutsak kaldık; hayvan sahiplerinin kulak tırmalayıcı bağrıışmalarından çok rahatsız olduk. Odamız tıpkı izdihamlı bir doğu pazarı haline dönüşmüştü. Şu farkla ki insan pazardan çıkıp kendi evine giderek rahatlayabilir; fakat biz otelden ve kendi odamızdan çıkıp başka yere gidemiyorduk, onlar da bizi rahat bırakmıyordu.

Vartan adlı hayvan sahibi bir Ermeni, Hıristiyan olduğu için, diğerlerinden daha çok onun teklifini kabul edeceğimizi sanıyordu. Fakat biz onun teklifini kabul edemedik. Zira her bir at veya katır için Tebriz'e kadar, beş Osmanlı Lirası kira istiyordu. Bir İranlı (at) arabacı, at veya katırla yolculuğun çok sıkıntı verici olduğunu ve *"Şayet kabul ederseniz, ben sizi kendi arabamla İran'a götürmeye hazırım"* diyordu.

Ben araba ile yolculuk yapma hususunda tereddütlüydüm. Fakat müdür beni caydırdı ve dedi:

"Siz arabanın sarsıntısının ne kadar rahatsız edici olduğunu bilmiyorsunuz; o bir yana, her an arabanın tekeri kırılabilir veya başka bir nedenle yolun ortasında kalabilir; eğer sizin yerinizde ben olsam, asla arabayla yolculuk etmem. Çünkü ben bir defa arabayla yolculuk ettikten sonra, bir daha arabayla yolculuk yapmaya tövbe ettim."

Müdür doğru söylüyordu. Çünkü birkaç gün sonra İran'a doğru gittiğimizde, bir at arabasının suyun ortasında kaldığına, arabacı ile yolcuların onu terk edip gittiklerine gözlerimizle şahit olduk.

Bilahare tartışmalara son vermek ve hayvan sahiplerinin şerrinden kurtulmak için, Ferrâş adında bir İranlı hayvan sahibi ile şu şekilde anlaştık: Tebriz'e kadar her biri iki Osmanlı Lirası karşılığında beş at kiralayacaktık ve her yolcu için de iki Mecidiye ödeyecektik; o da on iki gün zarfında bizi Tebriz'e götürecekti, ayrıca biz, yolun istediğimiz noktada gündüz durma hakkına sahip olacaktık.

Anlaşma tamamlandı ve biz de normal şekilde kiranın peşinatını Ferrâş'a ödemek suretiyle, görünürde çekişme ve tartışmanın şerrinden kurtulmuştuk. Oysaki tartışma yeni başlamıştı. Çünkü Türk ve İranlı hayvan sahipleri, bizim odaya dökülerek ittifakla Ferrâş'ı kötülemeye başladılar.

Onlar derdi ki:

"Ferrâş İran'ın Hoy şehri yakınlarındaki Sîvây köyü ahalisinden olduğu için, asla sizi sağlam bir şekilde gideceğiniz yere ulaştırmayacaktır. Çünkü adı geçen köyün sâkinleri, İran'ın en âdi insanlarıdır, hiçbir şekilde onlara itimat edilmez."

Bütün İranlı ve Türk hayvan sahipleri Ferrâş'ın yalancı, sözünde durmaz ve hırsız... bir adam olduğu hususunda ittifak etmişlerdi; kesinlikle yolda bize bir zarar verecekti, mallarımızı çalacaktı veya hayvanlarıyla kaçıp bizi yabanda şaşkın halde bırakacaktı.

Türk ve Fars hayvan sahipleri Ferrâş'ın bu özellikleri konusunda aynı inancı paylaştıkları halde, birbiri aleyhlerinde konuşuyorlardı; Türkler İranlı hayvan sahiplerini kötülüyor, İranlı hayvan sahipleri de Türkleri kötülüyordu.

Ben ilkin bu söylenenlere iltifat etmedim, söylenenlerin kıskançlık ve rekabetten kaynaklandığını düşünüyordum. Fakat Simon Ağa ve yardımcısı (Vanetziyan) da Ferrâş'ın kötü bir insan olduğunu tasdik edince, rahatsız oldum; özellikle Ferrâş'a, İran konsolosunun onu tanıması için, birlikte konsolosluğa gitmeyi teklif ettiğimde, kabul etmeyip: *"Ben hırsızlık mı yaptım da beni Konsolosun yanına götürüyorsun?"* şeklinde cevap verince.

Maksadım konsolosun seni tanıması, herhangi bir olumsuz olay karşısında bize yardım edebilmesi için, senin atlarınla yolculuk yaptığımızı bilmesidir, dedim.

Bu konuşma sırasında hazır bulunan Vanetziyan dedi:

"Madem ki durum böyledir bu beylerin başkalarının hayvanlarıyla yolculuk yapmaları için, sana verdikleri kira peşinatını kendilerine geri ödemen lâzımdır."

Ferrâş verilen kira peşinatını geri ödemeye yanaşmadı, dedi:

“Ben o paraları yolculuk ihtiyaçlarını satın almak için harcadım, geri ödeyemem.”

Ben o anda Simon Ağa'nın yardımcısı Vanetziyan'ın, Ferrâş'tan ona verdiğimiz kira peşinatını almak için, neden ısrar ettiğini kavramadım. Fakat birkaç gün sonra Ferrâş'ın yolda bana, *“Vanetziyan benden rüşvet istiyordu, benim de ona verecek param olmadığı için bana karşı çıktı”*, şeklindeki iddiasına itibar etmek istemiyorum.

Sağlıksız suyunu içmek zorunda kalmam gibi (çünkü oranın içme suyu beni tembelleştiriyordu)¹¹ kısmi bir sıkıntıdan kaynaklanan aksiliğe rağmen, Erzurum'da memnun kaldık. Fakat oranın sağlıksız suyunu daha fazla içmek mecburiyetinde kalmamak için, İngiliz Konsolosu Bay Devey ve Amerikan misyoneri Bay Chambers ve hanımı tarafından bize gösterilen iltifatlara rağmen bir an önce oradan ayrılmak için, acele ediyordum. Hareket etmeden önce İran konsolosuyla görüşmeyi yararlı buldum. Erzurum'daki İran konsolosu iyi bir insandı, bizi güler yüzle kabul etti. Ovacık'taki İran sınır valisi Paşahan'a bir tavsiye notu yazarak, ihtiyaç halinde mümkün olan her türlü yardımda bulunmasını, yolda bir zarara maruz kalmamak için, bizi birkaç süvari ile Hoy'a göndermesini istedi.

Sonra İran konsolosu, bizim neyle yolculuk yapacağımız konusuna girdi ve sordu, *“Sizin atlarınız var mıdır, yoksa kiralık hayvanlarla mı yolculuk yapacaksınız?”*

Ben de Ferrâş'tan hayvan kiralamamızın hikâyesini anlattım, dedim: *“Onu size getirmek istedim, fakat buraya gelmeye yanaşmadı.”*

Konsolos kendi memurlarından birini çağırdı, Ferrâş'ın peşine gönderdi. Çok geçmeden Ferrâş odaya girdi. Ben bu vaziyet karşısında şaşırıp kaldım. Çünkü konsolosluk hizmetlisinin Ferrâş'ı getirebileceğini düşünmüyordum.

İran Konsolosu Ferrâş'ın kimliğini ve işini sorduktan sonra ona dedi:

“İran'a gitmek isteyen bu beyler, değerli insanlardır; onlara, senden tam memnun kalacakları şekilde davranmalısın, onların şikayetine sebep olacak bir davranışın olursa, o zaman ne yapacağımı bir ben bilirim bir de sen!”

Hakikaten İran konsolosunun tavsiyesi mi, etkili oldu, yoksa kendisini kötüleyenlerin aksine Ferrâş, iyi bir insan mıydı, doğrusu ben anlayamadım! Zira yol boyunca, kendisinden o derece memnun kaldık ki, Tebriz'e vardığımızda, Tahran'a kadarki yolculuğumuzda da yine onun hayvanlarını kiralamaya karar verdik.

17 Ekim pazartesi günü Erzurum'dan İran'a doğru hareket ettik. Doğu ülkelerinde yolculuğun ilk günü, daima çok önemli bir gündür. Çünkü sadece dostlarla

¹¹ Yazarın, tıbbi bitirmiş bir doktor olduktan sonra Erzurum'a geldiğini belirtmekte fayda vardır.

vedalaşma zorunluluğu ile sınırlı değil, bunun yanında dostların bir grubu, yolcuya eşlik eder. Yolcu seferle ilgili ihtiyaçlarını hazırlamaya çalıştığı halde, dostları ve tanıdıkları da ağırlamak zorundadır.

Bu nedenle İranlılar, bir şehirden yolculuğa çıktıkları zaman, ilk gün o şehre yakın bir noktaya taşınırlar. Çünkü bunun yararı, eğer bir şey unutulmuşsa veya geride kalmışsa, rahatlıkla dönüp onu getirebilmeleridir. İkincisi ilk gündeki vedalaşmalar, dostların bir süre yolcuya refakatlik yaparak onu yolcu etmeleri ve ilk günün yorucu olması gibi nedenlerle, yolcu öğleden önce hareket edemez ve neticede, akşama kadar hedefi olan olağan menzile ulaşamaz. Dolayısıyla yolcunun, ilk günde şehre yakın bir noktaya taşınması, ertesi gün yolculuğa pürüzsüz başlaması lâzımdır.

Dolayısıyla Erzurum'dan, yolu üç saat kadar süren Hasankale'den öteye geçmeyecektik. Dostlarla ve otel sakinleriyle vedalaşıp hesabı (Ben, H Bey ve Ali'nin üç günlük masrafının toplamı 108 kuruş yani yaklaşık bir Pound) ödemeye uğraşırken, kervanımızda bulunan diğer arkadaşlarımız gidip gözden kayboldular.

Hasankale'ye varmadıkça yol arkadaşlarımızın kimler olduğunu anlayamadık; sadece Doğubeyazıt'a gitmesi gereken müdür ve arkadaşları, Hasankale'ye kadar bize eskortluk yapan bir zabıta¹² ve Tebriz'e kadar giden üç İranlının bizim kafitemizde yer aldığını biliyorduk.

O iki genç birkaç yıl evvel, İran'dan Trabzon'a gitmiş, orada ticarete başlamış ve bu şehre yerleşmişlerdi. Babaları İran'a dönmeleri için, onlara ne kadar mektup yazmışsa fayda etmemiş, bilfiil kendilerini İran'a getirmek için Trabzon'a gitmek zorunda kalıncaya kadar, onlar zaman kazanmaya çalışmışlar. O da iki oğluyla İran'a dönüş yapıyordu.

Yolumuzun güzergahında bulunan Deveboynu'nun alçak arazisinden geçerken, Erzurum'un kuzeydoğusu ve doğusunda tepelikler şeklinde inşa edilmiş birçok sağlam ve ihtişamlı tabya, beni çok etkiledi; onların Rus savaşı sırasında yapıldığını düşünüyorum.¹³

Hasankale de, Ilıca gibi sıcak su kaynaklarına sahiptir. Müdür bizi, gidip adı geçen sıcak su kaynaklarını seyretmeye davet etti.

H Bey tembelliğinden müdürün davetini kabul etmedi. Fakat ben Müdürlü birlikte gittim, sıcak su çeşmelerinin bulunduğu yerde, otuz footluk daire şeklinde yuvarlak bir hamam (havuz) yapılmıştı. Üstünde yüksek bir kümbet ve kümbetin üst tarafından hamamın içini aydınlatan bir pencere mevcuttu.

¹² Krş. orijinali s. 40-41.

¹³ Krş. orij s. 41; Erzurum ve çevresindeki tabya ve istihkâmlar hakkında bk. Tozlu, s.-Nazır, B., "Erzurum Şehrinin Savunma Sistemleri Hakkında Nusret Paşa'nın İki Raporu (1886)", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum 2004, s. 135-149.

Zemindeki birkaç çeşmeden fişkırın ılıca suyu sıcaktı. Fakat vücüt derisini yakacak kadar değildi. Yıkandıktan sonra müdürle kalacağımız eve dündük.

Ertesi gün sabah saat altıda yola düştük, birkaç dakika sonra müftü unvanını taşıyan ve Doğubeyazıt'ta ikamet eden, bir Türk din adamı da bize katıldı.

Müftü Farsça'yı biliyordu, fakat iyi konuşamıyordu. Bunun yanında hoşsohbet biriydi, onunla öyle sohbet daldık ki, öğleden önce saatlerin nasıl geçtiğini anlayamadık, bir de baktık ki öğle yemeğini yiyeceğimiz yere, Komazor adını taşıyan bir Ermeni köyüne varmışız. Yol arkadaşlarımız olan Türkler, yolculara mahsus tek odadan ibaret yeri işgal ettiler, dediler:

“Yemek yememiz, namaz kılmamız gerektiği için sizin odaya girmemeniz lazımdır.”

Biz de çaresiz avluya gittik. Eşyalarımızı taşıyan hayvanlar geride kaldıkları için, öğle yemeği olarak biraz kuru ekmek ile viski dışında bir şeyimiz yoku.

Bazı Ermeniler bizi görmeye geldiler; ben onların üstü başı şehirdeki Ermenilerden çok daha farklı, yani fakir ve üstleri eski olduğunu gördüm.

Ermeniler devlet memurlarının zulmünden ve özellikle vergi toplayan memurlardan, tahsildarlardan (*mültezim*) şikâyet ettiler; onlardan biri, bir tahsildarın, sekiz gün önce kendisini döverek yaraladığını çünkü kendisinin, sekiz Piastr (kuruş)¹⁴ vergi ödemesi gerektiği, zamanı geldiği halde bunu ödeyemediğini ve bu nedenle dövüldüğünü, söyledi.

Sordum: *“Neden onu şikâyet edip mahkemeye vermediniz?”*

Ermeniler, *“Hiç kimse şikâyetimize kulak asmaz, şikâyet için hiçbir seçeneğimiz yoktur.”* dediler.

Çünkü vergi toplayan memurlar, her yörenin vergisini, açık arttırma usûlü ile satın alır, her kim açık arttırmayı kazanırsa, devlet o yörenin vergisini toplama görevini, ona satarak kendisinden belli bir meblağ alır. Daha sonra adı geçen vergi *mültezimi*, halkın yakasına yapışır; halktan, devlete ödeyeceği miktardan çok daha fazla para ve mal toplar; en ağır vergi buğdaydan alınan vergidir. Çünkü halktan, vergi adına mahsûlatın yüzde sekize kadarı alınabilir.

Geride kalan yüklerimiz varır varmaz, o fakir ve zulüm merkezi köyden hemen hareket ettik, yarım saat sonra, ilerlemiş olan müdür ve arkadaşlarına kavuştuk. Biri *çavuş* ve ikisi *zabıta* diye anılan üç Türk askeri arkamızdan gelip bize yetiştiler. Askerlerden biri türkü söylemeye başladı. Öyle gür bir sesi vardı ki, ben o zamana kadar o derecede gür bir ses duymamıştım.

¹⁴ Piyaster (piastr) Osmanlı para birimi Mecidiye'nin yüzde biri idi.

Adı geçen askerin sesinden yararlanmak için, atlarımızı onların atları peşinden sürmeye çalıştık; fakat onların atları güçlüydü, üstelik eşyalarımızı taşıyan hayvanlarımızdan uzaklaştık, bu nedenle atlarımızı yavaşlattık.

Atım bir nehrin kenarındaki yüksek bir tepeden indiği sırada, ayağı kaydı, attan düştüm, fakat bir zarar görmedim. Tekrar ata binip yola düştüm, bir süre gittikten sonra, saatimi kaybettiğimi fark ettim, attan düştüğüm sırada, cebimden düştüğünü anladım.

Saati bulmak için geri döndüm; attan düştüğüm yere kadar geri gittim fakat ne kadar aradıysam bulamadım.

Ayrıca hayvan sahibi Ferrâş ile Ali de geldiler; onlar da aradılar fakat bulamadılar. Ali saatin kaybolmasının, şeytanın işi olduğuna inanıyordu, şeytanın şerinden korunmak gerektiğini söylüyordu!

Saati ne kadar aradıysak bulamadık, güneş batmak üzere olduğu için, vazgeçerek konaklayacağımız yere doğru yola düştük; konak yerine yahut diğer adıyla Deli Baba köyüne vardığımızda hava kararmıştı.

Türklerin bizimle aynı yerde kalmak istemediklerini bildiğim için, çünkü onlar bizi necis olarak görüyorlardı, avluya yerleştik. Deli Baba'da büyük bir ahır vardı, ahırın bir tarafında geniş sekiler yapılmış, üzerine de sergi serilmişti.

Bizi ağırlayan ahır sahibi gece üzerinde yatmamız için, bir döşek getirdi ve yememiz için pilav pişirdi; pilav lezzetli bir yemektir, pirinçle pişirilir; genellikle içine et koyarlar.

Lezzetli bir yemek yememiz ve döşekte yatmış olmamıza rağmen, o gece rahat uyuyamadık, haşereler bizi rahat bırakmadı.

Ertesi günkü yemeğimizi hazırlamak için, Ali'ye et ve pirinç hazırlamasını, ertesi günün öğle vaktinde zaman kaybetmemek ve sıkıntı çekmemek için, öğle yemeğini de akşamdan hazırlamasını söyledim.

Fakat ahırda bulunan sığırlar, hazırlamış olduğumuz yemeği gece yarısında yediler; ilk defa sığırların et ve yağlı şeyleri de yediklerini duydum.

Ertesi günün sabahı, biz de karşılığında, o sığırların sütünü içtik; onların sütü yağlı ve kuvvet verici olmakla birlikte, etkili bir kokusu vardı dolayısıyla o sütü fazla içmek hoşuma gitmedi.

Ertesi gün yolda, ahırda geçirdiğimiz o gece, köyün ileri gelenlerinden birinin evinde misafir olan müdüre yetiştik. O gün yolumuz büyük bir dereden geçiyordu, her taraftan tabiatın ihtişamlı manzaraları görünüyordu.

Sağ taraftaki bir tepenin üzerindeki kayanın ucunda, harabe bir kale gözümüze ilişti. Müdür, o kalenin Köroğlu'na ait olduğunu söyledi. Köroğlu musikiyi

de bilen, eşkıya bir şair imiş, onun eşkıyalık serüveni ve aşkları Türkiye'nin bu bölgesinde yaygındı.¹⁵

Kalenin alt kısmında ve derenin kıyısındaki kayalarda, mağarayı andıran büyük yarıklar mevcuttu; bunlar sanki insan eliyle yapılmıştı, belki de adı geçen kale ile irtibatlıydı.

Öğle vaktinde yüksek bir yere, halkı Kürt olan bir köye vardık. Köyün erkekleri ortalıkta gözükmüyordu. Çünkü sürülerini otlatmak için, çevredeki dağlara götürmüşlerdi. Fakat kadınlardan oluşan kalabalık bir grup etrafımızı çevirip soh-bete ve gülüşmeye başladı. Onlardan bazıları da bir dereceye kadar Türkçe'yi de biliyordu. Kadınlardan birkaçı bizde, *moncâ* bulunup bulunmadığını sordu. Ben *moncânın* ne olduğunu bilmiyordum, fakat sonra Kürt kadınlarının çok sevdiği bir ziynet eşyası olduğunu anladım.

Bu Kürt köyünü geçince, her ne kadar dağlık bir bölgede yolculuk yapıyorduk fakat yüzlerce devenin yayıldığı düz bir araziye girdik. Kervancılar ticaret malı çuvallarını yan yana koymuş, geniş bir daire çizerek, o daire içinde dinleniyorlardı.

Çünkü deve kervancılarının adeti olduğu üzere, gündüzleri yolculuk yapmazlar; güneş batar batmaz ve sıcaklığın harareti hafifler hafiflemez, hareket ederler.

Bu tür kervancılar gece yürümeyi öyle alışkanlık yapmışlar ki, havanın sıcak olduğu sonbahar ve kış mevsimlerinde de gece yolculuğunu tercih ederler.

O araziyi geçtikten sonra, zamanla Rus ve Osmanlının savaş meydanı olmuş, bir mıntıkaya vardık. Yolun kenarında dört duvarlı bir binayı gördük. Osmanlının ünlü komutanı Ferik Paşanın orada öldürüldüğü söylendi.

Bu mıntıkayı geçtikten sonra, bir boğazı kıvrınca karla örtülü Ağrı dağı, sanki yerden bitercesine ihtişamı ve güzelliğiyle aniden karşımıza çıktı.

Ondan sonra yolumuz iniş şeklinde devam etti, inişin sonunda bir Kürt köyüne ulaştık. Köyün karşısında bir grup köylü halka oluşturmuş, kalabalığın ortasında, parlak kırmızı elbise giymiş olan bir kız, musikinin ahengine uygun oynuyordu; musiki aletleri de bir zurna ile bir davuldan ibaretti.

O manzarayı görmek, o musikiyi dinlemek hoşuma gitti; daha fazla durup o manzarayı seyretmek istiyordum. Fakat hayvan sahibi Ferrâş, o günün konak yerine bir an önce varmamız için, acele ediyordu. “*Eğer beklerseniz hava kararacak*” diyordu.

¹⁵ Köroğlu zamanın valisinin zulmüne karşı savaşı ve neticede bu uğurda canını vermiş olan, civanmert bir eşkıya idi. Onun serüveni Samed-i Behrengî tarafından kaleme alınmıştır. (Rusya) Azerbaycanlı bazı ozanlar tarafından da onun adına bir opera oluşturulmuştur. (Muhammed Refî-yi Mihrâbâdî)

Bütün bunlarla birlikte Zeydigân köyüne vardığımızda, güneş batmıştı. Köye iner inmez, köy sakinlerinden bir grubun kavgasına şahit olduk. Biz kavgalarının sebebini anlamadık. Fakat birkaç zabitanın aralarına girerek, kavgacıları ayırtmak istediklerini gördük.

Bu tür köylerin vaziyetini bilen Ali, bize bir ev bulmak için köyü aramaya başladı. Köyün yarısını dolaştıktan sonra, Ermeni bir ailede bir oda buldu ve adı geçen aile tek odalarını, bir gece bizimle paylaşmayı kabul etti.

Bilindiği üzere böylesi durumlarda insan yalnız başına kalamaz, bütün hususi işlerini diğerlerinin huzurunda yapmak zorunda kalır. Köyün sakinlerinden bir grup da bizi seyretmeye geldi. Yemek yerken, nasıl yediğimizi görmek için bize bakıyorlardı.

Ertesi günkü yolculuğumuz, hem kısa hem de o gün seyretmeye değer şeyler yoktu. Henüz öğle vaktinden iki saat geçmemişti ki, Karakilise (şimdiki Ağrı'nın merkezi) kasabasına vardık.

Akşama henüz epeyce zaman kaldığını ve Karakilise kasabasının da güzel bir yer olmadığını görürünce, Ferrâş'tan yola devam etmesini, geceyi daha hoş bir yerde geçirmenin daha iyi olacağını rica ettik.

Fakat Ferrâş itiraz etmeye başlayarak dedi:

“Üzerinde karara vardığımız antlaşmaya göre, on iki gün zarfında sizi Tebriz’e ulaştıracaktım, konak yerlerinin tayini de sizin elinizde olmayacaktı.”

Ben onun bu itirazına ve inadına biraz kızdım; Ferrâş da benim kızdığımı anlayınca, bir kavun getirip bana takdim ederek dedi:

“Bu kavunu yolda, bir dostumdan aldım ve özellikle sizin için sakladım, eğer yerseniz ömrünüzde böyle bir kavunu yemediğinizi anlayacaksınız.”

Böylece benle Ferrâş barıştık, çaresiz o gece Karakilise’de kalmaya karar verdik. Sonradan kurnaz ve ahlâksız bir insan olduğu anlaşılan bir Ermeni, bize bir odayı kiraya vermeyi kabul etti. Ev bulma hususunda rahatlayınca, kasabanın sokaklarında gezmeye çıktım; yüzbaşını, yani kasabanın askeri idarecisini görüp ondan, ertesi gün yolda bizi koruması için, bizimle bir zabıta göndermesini rica edecektim.

Fakat yüzbaşı, o gün sabah Karakilise’den geçmiş olan arkadaşımız müdürle görüştüğü ve kendisine, bir zabıtayı bizimle göndermesini söylediğini belirtti. Müdürün, bu dostluğu sergilemesine içimizden teşekkür ettik.

Yüzbaşının evinden çıktıktan sonra, köyün sokaklarında gezmek istedik. Fakat sokakları aşırı derecede tozlu topraklı olduğu ve insanlar aşırı şekilde meraklı bakışlarını bize diktikleri için, kendi konağımıza dönmeyi tercih ettik. Maalesef o gece de haşereler sabaha kadar bizi rahat uyutmadı.

Akşam uyumadan önce, sabah erken yola çıkmayı kararlaştırdık. Diğer günlerin aksine, ertesi gün sabah bir saat daha geç hareket ettik. Çünkü sabah olunca, o günkü yolculuğumuzun uzun sürmeyeceğini öğrendik; ikincisi hareket anında Ali'nin şeleğinin¹⁶ kayıp olduğu anlaşıldı. Biz ev sahibinden şüphelendiğimiz için, şelek bulunmazsa evin o gecelik kirasını ödemeyeceğimizi söyledik. Fakat az bir süre sonra şelek bulundu, biz de onun o gecelik kirasını ödedik, yüzbaşının bizi koruması için tayin ettiği zabıta ile birlikte hareket ettik.

Adı geçen zabıta iyi ahlâklı yaşlı bir Ermeni idi. Bir süre yol kat eder etmez, hava bulutlandı, etrafı seyrederken o bulutlu havada sanki, (İngiltere'deki) Scotland'da yolculuk ediyordum. Çünkü doğal manzaraları Scotland dağlarına çok benziyordu.

Yol, suyu berrak bir dere paralelinde seyrediyordu. Yolun iki tarafında, yüksek dağların eteklerine kadar uzanan, yeşil alçak tepeler yer alıyordu. Bu da İngiltere'nin kuzeyinde benzeri bulunan bir manzarayı andırırdı.

Öğleden bir saat sonra, Taşlıçay adında bir yere vardık. Hem hayvan ağılının bulunduğu, hem de yolcuların ağırlandığı bir yere indik. O yerleşim yerinin halkı, önceki gece kaldığımız köyün halkından daha iyiydi. Konak sahibimiz kına sakallı bir İranlıydı. Bize karşı samimi davrandığını göstermek için yemeğimizden almak istedi, elini önümüzde bulunan balık tavaya uzatarak, rafadan pişmiş yumurtadan bir miktar aldı, besmeleyle ağzına koydu.

Konak sahibimizin on altı veya on yedi yaşlarında bir oğlu vardı. Köyünün görülecek yerlerini bize göstermeye çok istekliydi. Ondan kasabanın karşısından geçen nehirde balık bulunup bulunmadığını sordum. Adı geçen genç:

"Hem içinde balık var, hem de balıklar avlanabilir, isterseniz gidip balık avlayabiliriz", dedi.

Balık avlama araçlarımızın olmadığını söyledim.

Genç, *"Araç gerekmez... balıkları biz yakalayıp size vereceğiz"* dedi.

Konağımızdan çıkıp kasabanın geçlerinden altı kişiyle nehre doğru gittik.

Gençler, suyun seviyesini biraz yükseltecek şekilde taş, çimli toprak ve çamurla suyun önünü kesen, geçici küçük bir set yaptılar. Sonra iki gruba ayrılarak her biri ellerine çubuklar aldı. Bir grup nehrin üst tarafına gitti, diğer grup da o geçici setin yanında, yarıya kadar suyun içinde durdu. Yukarıdaki gurup çubuklarını suya vurmaya ve suya taş atarak suretiyle balıkları nehrin aşağı kısmına, yani sete doğru sürdüler, setin yanında duran guruptakiler de, seri değnek darbeleriyle balıkları öldürüp ya da sersemleştirip kenara attılar.

¹⁶ Şelek: sırtta taşına bilinen eşya, yük. Heybe.

Bu şekilde öğleden sonra saat beşe kadar, bazısı iki buçuk üç pound ağırlığında olmak üzere, elli balık avlandı. Balıkların bir kısmını akşam yemek için kızarttık, bir kısmını da bizi götüren hayvan sahiplerine ve yanımızdaki yolculara verdik. O gece ilk defa yemek mönümüz değişti, yumurta ile tavuk yerine balık yedik; balıklar da beklediğimizin aksine lezzetli ve hoş idi.

Kaldığımız ev çok iyi olmamak ve gece boyunca haşereler bizi rahatsız etmekle birlikte, ertesi gün erkenden ayrılmak istediğimiz o yerleşim alanını sevdim, ertesi gün de orada kalmak istedik. Fakat eşyalarımız Ferrâş ile birlikte önceden yola koyulmuştu. Ancak kardeşi Feyzullah bizimle birlikteydi.

Feyzullah, İran sınırında yaşayan köylülerin genelde kullandığı papak¹⁷ türü bir şapka örten, siyah çehreli ve çekik gözlü bir yapıya sahipti. Daima neşeli ve güler yüzlüydü. Fakat gülüşleri daima alayımıyordu ve herkese, her şeye karışır.

Taşlıçay yerleşim alanından hareket ettiğimiz zaman, önceki zabitanın yerine, Müslüman ve Türk olan başka bir zabıta bizimle geldi. Beklentimin aksine, onda zeka ve bilgi eserleri görülüyordu. Çünkü Üçkilise diye bilinen kiliseye yaklaştığımızda dedi:

“Bu kilise Hıristiyanlık dünyasının özellikle de Ermenilerin en eski ve en mukaddes kiliselerinden biridir. Kilisenin başkanı, Marhasa Efendi adında yaşlı bir adamdır, sizin onu mutlaka görmemiz lâzımdır (Marhasa Efendi Türklerin kilise başkanlarına verdiği bir addır).”

Adı geçen zabitanın sözüne bakılırsa Marhasa Efendi isterse, Tebriz’e kadar yüzlerce süvari bize eşlik edecekti.

Biz Üçkilise köyü karşısında mola verdik, ilkin kiliseyi gezmeye gittik. Feyzullah, bizim kiliseyi gezdiğimizizi görünce bozuldu. Çünkü konak yerine varmak için acele ediyordu.

Bu kilise, ne yazık ki Rus-Türk savaşında Kürtlerden zarar görmüş olmakla birlikte, hoş ve büyük bir kiliseydi. Kilise mimarisi ve tezyinatının bir kısmı, yangın neticesinde yok olmuş.

Kiliseyi gezdikten sonra Marhasa Efendi’nin ikametgahına gittik. Onu görmeye gittiğimizi anlayınca, evden çıktı eve girmemizi, bir miktar dinlenmemizi ve bir şeyler içmemizi rica etti. Fakat Feyzullah sık sık: *“Zaman geçiyor, gitmemiz gerekir”* diyordu. Biz de Feyzullah’ın ısrarı neticesinde Marhasa Efendi’nin davetine karşı özür diledik. Marhasa Efendi:

“Buradan geçen bütün yabancı yolcular, benim evimde biraz dinlenirler, fakat siz bu kuraldan müstesna olmak istiyorsunuz!” dedi.

¹⁷ Papak, deriden yapılmış şapka/külâh.

Fakat biz tekrar özür diledik, gitmekte ısrarlı olduğumuzu görünce:
“Yüce Allah'tan sizi sapsağlam Tebriz'e ulaştırmasını dilerim” dedi.

O yaşlı ve saygın adamla vedalaşınca, mânevî açıdan kendimi daha fazla Allah'ın himayesinde bulduğumu hissettim. Fakat sonraki konak yerimize vardığımızda, hakikaten Feyzullah'a çok kızdım. Çünkü acele hareket etmemiz için yaptığı onca ısrara rağmen, öğleden bir buçuk saat sonra konak yerimiz Diyadin'e vardık. Güneşin batmasına hâlâ dört saat zamanımız vardı.

Ona: “Neden bu kadar acele edip o muhterem zâtla oturmamızı ve konuşmamızı engelledin” dedim... Feyzullah her zamanki gibi çocukça mazeretler ileri sürdü; hayvanların dinlenmesi lâzımdır, gece yolda kalmak tehlikelidir ve saire.

Diyadin, yolculuklarımda benzerini görmediğim şekilde sıkıcı ve bakımsız bir yerdi. Rüzgar estiği zaman, nefes almayı güçleştirecek derecede şehrin havası toz toprakla doluyordu.

Şehirde oturulmaya elverişli sadece iki ev mevcuttu: biri mülkî âmirin, diğeri posta ve telgraf müdürünün eviydi. Şehirde yeşillik ve ağaç da yoktur.

Edirne (Adrianople) şehrinden bir Türk olan posta ve telgraf müdürünün evine gittik. Kendisiyle sohbet esnasında, onun da bu şehirde ikamet etmekten hoşnut olmadığı, fakat Kürtlerden birinin kızıyla evli olduğu için, bir dereceye kadar Diyadin'in sıkıcı ortamına katlandığı anlaşılıyor.

Eve döndükten sonra hava kararmış, mumumuz da kalmamıştı. Bütün mumları tüketmiştik. Konak sahibimiz bize, yağla yanan çömlek bir çıra verdi. Çıra odaya girince, sobanın deliğinden odaya aşırı şekilde duman girdiğini gördük ki, bu haliyle orada kalmanın mümkün olmayacağını anladık.

Büyük bir torba ile sobanın deliğini kapattıktan sonra, çiranın ışığında akşam yemeğini yedik. Sonra onu da götürdüler. Biz de artık odanın kötü vaziyetini göremiyorduk.

Ekimin 23'ü olan ertesi günün sabahı saat altıda, atlarımıza binip yola düştük. O gün kendimde daha fazla bir neşe hissediyordum. Çünkü o gün İran toprağına gireceğimizi biliyordum... Yıllardır görmek arzusunu taşımakta olduğum İran'a girecektim. Bizimle birlikte olan ve büyük bir burnu bulunan zabıta, bir bahşiş koparacağı düşüncesiyle bizi korkutmak için, “Burası hırsızların yeridir, birbirinden ayır, tek başına hareket etmemek gerekir.” dedi.

Yolun kıvrımından geçer geçmez, beyaz tepesinden bulutların geçtiği Ağrı (Ararat) dağı, görkemli manzarasıyla tekrar ortaya çıktı; yanında da Küçük Ağrı dağı gözüküyordu.

Daha önce işaret ettiğim gibi, biz daha önce de yolda Ağrının tepesini görmüştük. Fakat küçük dağlar, onu bakış alanımızdan gizlemişti. Ancak bu kez Ağrının yüksek tepesi, daha bir azamet ve görkemle bize bakıyordu.

Karşımızda, ovanın sonunda, Türkiye'nin son sınır şehri olan Doğubeyazıt şehri görünüyordu. O bize uzak olan ve bulunduğumuz noktadan ona varmak için, iki ya da üç saat yürümemiz gereken bir şehirdi.

Fakat biz o şehre gitmedik, bir noktada sağ tarafa saparak Osmanlı ülkesinin son köyü olan Kızıldize köyüne doğru gittik.

O noktada telgraf direklerinin yardımından uzaklaştık. Zira Trabzon'dan hareket ettiğimizden bu yana, yolun kenarında genelde telgraf direkleri görülürdü, o direkler yolcuların kılavuzu hükmündeydi.

Öğle vaktinden biraz sonra, Kızıldize köyüne vardık; eşyalarımızı gümrükte indirdik, dinlenmek için büyük ve temiz bir evde yer ayırdık.

Gümrük memurları hiçbir sorun çıkarmadan eşyalarımızı geçirmeye müsaade ettiler. Fakat yüklerimizi taşıyan hayvan sahibi Ferrâş'tan, kırk kuruş ceza aldılar. Ferrâş, affedilmesi için ne kadar yalvardıysa, bir netice alamadı.

Gümrük görevlisi Ferrâş'a diyordu:

“Sen İran'dan Türkiye'ye geldiğin ilk seferinde, yedi baş atın vardı, dönüşte beş attan fazlasını getirmedi. Dolayısıyla sen iki baş atı Türkiye'de satmışsın, bu iki attan ticari kazanç elde ettiğin için, onların gümrüğünü ödemen gerekir.”

Ferrâş, o iki atı satmadığını, aksine atların öldüğünü söyleyerek yemin ediyordu. Fakat görevli kabul etmiyordu ve diyordu:

“Şayet atlar ölmüşse, öldüklerine dair belge göstermen gerekir.”

Ancak Ferrâş, kendi atlarının Türkiye'de öldüğüne dair bir belge de göstermiyordu. Söz konusu belgenin gösterilmesini istemek, bana da tuhaf geliyordu. Çünkü, şayet hayvanları bir dereye düşmüşse veya yolda ölmüşse, kendi atlarının ölümüne dair belgeyi nereden getirebilirdi?

Öğle yemeğini yedikten ve gümrük memurlarıyla vedalaştıktan sonra eşyalarımızı yükleyip yola düştük. Adı geçen zabıta da iki saat daha bizimle birlikte oldu. Yol bazen çıkışlı bazen de inişliydi.

Biz, neticede bir tepenin başına vardık. Zabıta orada, atının dizginini çevirdi dedi, *“Ben artık buradan daha ileri gelemem, Türkiye'nin toprağı burada son bulur, tepenin dibi İran toprağıdır.”* diyerek geri döndü.

II.3. İran Sınırından Tebriz'e Kadar¹⁸

Ne hoş olur, uzun bir bekleyişten sonra, ümitlinin, ümidine kavuşması (Sadî).

Acayip tılsımlar içeren yalnızlık hazinesini fethetmek, dervişlerin hikmetli bakışlarıyla olur (Hâfız).

Yabancı bir ülkeye gitmek, ilk defa o ülkeye giden misafir için daima heyecan verici olur; özellikle uzun süre o ülkeye gitmeyi arzulayan misafir için.

Çünkü aniden dil, gelenek adet ve hatta vardığı ülkenin coğrafi konumu değişir, misafir kendini yeni bir ortamda bulur. Fakat kuzeybatı tarafından İran'a giren yolcu, şartların değiştiğini fark etmez. Zira İran ile Türkiye sınır hattının iki tarafındaki topraklar arasında, hissedilecek bir fark olmadığı gibi, iki taraf arasında sınır hattı da mevcut değildir; hatta dilde de farklılık göze çarpmaz ve (Osmanlının) doğu sınırına yakın İran toprağı sakinleri Türkçe konuşurlar. Her ne kadar onların Türkçe'si lehçe bakımından Osmanlı Türkçe'siyle biraz farklı olsa da, aynı köke sahiptir.

Azerbaycan'da Farsça konuşabilecek ya da anlayabilecek çok sayıda insan vardır; özellikle Tahran'la Azerbaycan ilişkileri ticarî faaliyetlerle ve yolcu trafiğiyle gelişme kaydetmiş, Fars dili Azerbaycan'da daha çok yaygınlaşmıştır. Bununla birlikte halkın dili Türkçe'dir ve sadece Kazvîn'den o tarafa Türk dili yerini, tamamen Fars diline bırakır. Tahran'dan dört menzil güneye giderseniz, Türkçe'nin tamamen yabancılaştığı, halkın Türkçe'yi konuşmadığı ve anlayamadığını görürsünüz.

İran toprağına girdiğimiz zaman, zeminin kupkuru ve ekili olmadığı, İran toprağının, sınırın öbür yanında yer alan Türkiye toprağından farklı bulunmadığı, yerleşik halkın kıyafetlerinin de o tarafta oturan Türklerin kıyafetlerine benzediğini gördük. Fakat İran'a ait Ovacık köyüne vardığımızda, kıyafet açısından ilk farklılıkla karşılaştık ve başka bir ülkeye girdiğimiz anlaşıldı.

Ovacık'a vardığımızda hava karardığı için, kasabayı doğru dürüst görmemiş olmakla birlikte, ancak Türk kasaba ve köylerinden farklı olduğunu anladık. Çünkü evler daha büyük ve daha temizdi, kasabada çok ağaç ve özellikle Tebrîzî ağaçların varlığı göze çarpıyordu, manzarası, kuru ve sıkıcı olan Diyadin kasabasından çok farklıydı.

Adı geçen kasabaya varır varmaz, Erzurum'daki İran konsolosunun İran sınır valisi Paşahan'a yazıp bize verdiği tavsiye mektubunu Paşahan'a gönderdik, ertesi gün sabah hareket etmeden, kendisiyle görüşeceğimizi haber verdik. Bilahare akşam yemeğini yedikten sonra dinlenmeye hazırlanacaktık.

¹⁸ Yazar eserinin bu kısmı başında, İran ile Türkiye arasında bazı mukayeselerde bulunmuş dolayısıyla bu kısmın Türkiye ile ilgili olanı da çevrildi.

Yemek esnasında Paşahan'ın bir memuru geldi, Hanın, bizim hemen o akşam gidip onunla görüşmemizi istediğini ilettili. Bu davet bir emir şeklinde olduğu için, itaat ettik; kalktık ve Paşahan'la görüşmek üzere yola düştük. Onun odasına girmek üzereyken kapıda duran hizmetçi, ayakkabılarımızı çıkarmamız ve ayakka-bıyla Han'ın huzuruna çıkmamız gerektiğini söyledi; biz de ayakkabılarımızı çıkardık.

Odaya girince, oturmamız için Paşahan'ın makamı karşısındaki tarafı gösterdiler, biz de İranlıların adeti üzere yere oturduk. Sağ tarafta Paşahan, yanında da onun yardımcısı olduğu anlaşılan biri oturuyordu; sol tarafta da katibi vardı. Bu katip dikkat çekici bir kıyafetteydi; bir çift uzun, ürkütücü bıyığı vardı. Odaya girdiğimizde tavsiye mektubu katibin elindeydi, sanki onu henüz Paşahan'a okuyup bitirmişti.

Sınır valisi benimle Farsça konuşmaya başladı, yolculuğumuzun vaziyetini sordu, ardından Rus-İngiliz rekabeti¹⁹ konusuna girerek Rusya ile İngiltere ilişkilerinin mahiyetini öğrenmek istedi.

Biz de bir takım cevaplar verdik. Fakat sınır valisinin üzüntülü ve durgun olduğunu, görüşmenin uzun sürmesini istemediğini anladık. Konağımıza dönmek için izin istedik... Paşahan, "*Biraz bekleyin*", dedi. Birkaç dakika sonra birkaç kişi odaya girerek büyük bir sofraya serdiler. Dış pilav ve şerbet kâselerini sofraya dizdiler. Sınır valisi bizi yemeye davet etti. Akşam yemeğini yemiş olmamıza rağmen, ev sahibinin emrine itaat etmek, kırılmasını önlemek amacıyla, yemeye başladık.

Hem pilav hem de şerbet lezzetliydi. Fakat ne yazık ki biz İranlılar gibi pilavı elle yemeyi beceremiyorduk. Sadece o gece değil, İran'da kalmış olduğum bütün zamanlarda, İranlılar gibi parmaklarımla pirinç yiyemiyordum, daima parmaklarım arasından bir miktar pirinç dökülürdü. Fakat İranlılar parmaklarıyla pirinç yeme hususunda çok ustalar, beş parmakla, çoğunlukla da dört parmakla pirinci bir kurşun şeklinde yuvarlattıktan sonra ağızlarına koyarlar, lokmalar arasında da şerbet içerler. İran şerbetlerinin çok türü vardır.

O gece bizi memnun etmeyen bir konu da, İranlılar gibi iki diz üstüne oturmak oldu. Kısa sürede dizlerimde şiddetli bir ağrı hissedince çaresiz bacaklarımın vaziyetini değiştirdim. Gerçi konak sahibimiz bizim edep kuralları dışına çıktığımızı gördüyse de bir şey söylemedi.

Yemekten sonra ayrılmak isteyince yol muhafızları meselesi gündeme geldi, Paşahan, "*İstediğiniz kadar size muhafız süvari verebilirim*" dedi.

¹⁹ Amaç İran ve Asya kıtası üzerindeki Rus-İngiliz rekabetidir.

Paşahan'a teşekkür ettik fakat fazla memnun kalmadık. Çünkü Paşahan, büyük bir muhafız grubunu bizimle göndermeyi kararlaştırdı ve biz, süvarilerin sayısı arttıkça masraflarının da artacağını biliyorduk.

24 Ekim olan ertesi gün sabah saat sekizde yola çıktık. İlerledikçe yolun iki tarafındaki köylerin sayısı da artıyordu. İran köylerinin sınırın öteki tarafında yer alan Türkiye köylerinden açık şekilde daha bakımlı olduğunu gördük.

İran köy evlerinin genelde büyük ve temiz olduğuna, çoğu evlerin küçük bahçeleri bulunduğuna şahit olduk. Köylülerin elbiseleri sınırın o tarafındaki Türk köylüleri elbiselerinden farklıydı. Artık (Türkiye'de) başa örtülen festen bir eser yoktu, aksine İran köylüleri *şikârî* diye adlandırılan dudaklı şapka örtüyorlardı, bazısı da bizi taşıyan hayvan sahiplerimizin giydiği papak diye adlandırılan deri şapka takıyordu....²⁰

²⁰ Yazar bundan sonra yaklaşık bir yıl kadar sürecek İran'daki seyahatini ve bu seyahat esnasında karşılaştığı olayları anlatır.